

РЕЦЕНЗИЯ

от професор дфн Татяна Батулева, Институт по философия и социология, БАН, за придобиване на ОНС „доктор по философия“ в ПН 2.3 Философия (Философия с преподаване на английски език) с дисертационен труд на тема "Сравнително изследване на понятията Бог, субектност и Аз във философията на Левинас и Киркегор", представен от Ставрос С. Панайоту, докторант във Философски факултет на СУ "Св. Климент Охридски" с научен ръководител професор дфн Мария Димитрова

Основание за изготвяне на становището

Участвам в състава на Научното жури за присъждане на ОНС "доктор по философия" съгласно Решение на Факултетен съвет на ФФ № 11/ 02.03.2021 & Заповед № РД-38-144-12.03.2021 г., издадена от Ректора на СУ "Св. Климент Охридски" проф.дфн Атанас Герджиков.

1. Информация и впечатления за кандидата

Както трудовете, така и приложената от редовен докторант Ставрос Панайоту автобиография ни срещат с личност с богата култура, разностранни интереси, които включват континентална философия, етика, теория на културата, византийска и арабска история, екзистенциална диалектика и межкултурен диалог. Той е магистър по византийска история и Master of philosophy. В периода 2017-2020 г. е редовен докторант във Философски факултет на СУ "Св. Кл. Охридски". Към компетенциите на г-н Панайоту се прибавят и владее на старогръцки, латински, английски, арабски и новогръцки, както и умения за работа с деца със специални нужди. Той притежава Диплома от Института по арабистика в Кайро, Диплома от лондонския Open University; магистърска степен по "Религия в късната античност" от Cardiff University; бакалавърска степен по История и археология от Кипърския университет. Активен лектор, изследовател, участник в множество научни конференции, автор на статии по философия, етика, културология и арабско-византийска история, редактор в международни научни списания.

2. Оценка на качествата на дисертационния текст

Дисертационният труд е представен на 187 с. и структуриран в три основни части, въведение, заключение и библиография и включва повече от 320 заглавия богата и активно използвана литература на английски и гръцки език. В съдържателно отношение уводът е добре структуриран и задава необходимите

компоненти: формулиране на целите и задачите на изследването, преглед на степента на проучване на проблематиката; описание на методологическия инструментариум; лансиране на авторовите тези. Те присъстват като съдържание, макар и поднесени в една по-свободна, нетрадиционна форма. Същото се отнася и за методологията, която е напълно адекватна и включва сравнителен, историко-философски и др. подходи (като очакванията са те да бъдат по-прецизно експлицирани). Тази особеност на изложението, както и следваният от Ставрос Панайоту подход да задава въпроси ("въпрос, преди някакъв лицемерен отговор да е успял да го превземе отвътре", казва Дерида) е характерна за целия труд. Предимството е, че така се ражда един свободен наратив, който ни среща не просто с "дисертант" и вещ интерпретатор на текстове, но и с **автор, чието ярко присъствие и позиция** долавяме на всяка страница от предложения труд.

Дисертацията представлява сравнително изследване на понятията за Бог, субектност и Аз във философията на Левинас и Киркегор - едни от най-значимите мислители, оказали влияние върху цяла плеяда автори и направления във философията. Не са малко предизвикателствата, на които трябва да отговори подобно изследване. Първото от тях е свързано със значителния обем разработки, посветени на темата: от една страна, това предполага огромно усилие за проучване и систематизиране на литературата, а от друга, създава трудности при откриване на собствена „ниша” в проблематиката, при нейното ясно очертаване и отстояване. Дисертантът е съумял да се справи с него: коректно позовавайки се на монографични текстове с аналогична проблематика, той избира **свой ракурс** и обосновава собствената си интерпретация. Целта му е, чрез анализ на сходствата и разминаванията между Левинас и Киркегор, да обоснове наличието на нов вид, **обща за двамата мислители диалектика**, която действа независимо от различията помежду им. Една от насоките за обосноваването на подобна диалектика е позиционирането им в континенталната, противоположна на англосаксонската, традиция.

Първа глава "Левинас и Киркегор за Бог и онтологията" започва с кратък историко-философски преглед, проследяващ зараждането на етиката и социалната феноменология, за да премине впоследствие към основните акценти в трудовете на Левинас и Киркегор. Въвеждат се ключови за философията на Левинас и следваната от него "духовна оптика" понятия: етиката, базирана върху отговорността за Другия, превърната в "първа философия"; трансцендентността като бягство от онтологията; святото като опозиция на свещеното; етическа, различна от онтологичната, трансцендентност. В параграфа "Разбирането на Бог през субектността: отговорността у Левинас и повторението у Киркегор" Панайоту

показва различния статут на отговорността у двамата философи. За Киркегор отговорността никога не е срещу свободната воля; тя е неделима от свободата и любовта, Аз-ът не е "заложник", а отговорността е реципрочна, между две равни пред Бога човешки същества, осъдени да даряват любов, прошка и уважение, защото така повеляват Божиите заповеди. За Левинас обаче неочакващата отговор, нерципрочна отговорност изцяло се поема от аз-а, тя е преди свободата, дълга, религията. Дисертантът достига до извода, че Левинас се разграничава от понятието за свещено, което не дава възможност аз-ът да бъде призован от Другия. В качеството си на своеобразна десакрализация, светостта е етическо, а не религиозно понятие. Обосновано е изложена различната перспектива, която следват двамата мислители. Докато у Левинас етическият ракурс разглежда всеки като уникален индивид, доколкото той поема отговорност за другия, Киркегор се стреми да представи обобщен образ на субекта, като осигури теологични перспективи на етиката. Панайоту търси спецификата на Левинасовата идея за човека и трансцендентното, на отгласването му от Хайдегер и Киркегор: открива я в етиката на близостта, тази, която е преди дълга и свободата, преди всяко рационално решение; тази, която сродява крайното човешко същество с етическата безкрайност.

В глава втора "Левинас и Киркегор за релацията Бог-личност" авторът сполучливо нарича подхода на Левинас, с който той се разграничава от западната традиция, "етическа метафизика, която предшества онтологията като път към разбирането на субекта". Според него понятието за самостта в аналитичната мисъл внася объркване между философския и психологическия ракурс. Той подробно анализира подхода на Левинас, който обосновава приоритета на отговорността пред интенционалността и съзнанието. Изводът на Панайоту е, че зад другостта на Другия всъщност се крие поетата във винителен падеж отговорност на моралния субект. Следвайки проф. Димитрова (дългогодишен изследовател на творчеството на Левинас и научен ръководител на докторанта), Панайоту обобщава, че моделът на Левинас не може да се разбира като реципрочна релация между равноправни партньори или диалог: да, другият е мой повелител, но това не означава, че аз съм в по-низша позиция; напротив, като морален субект аз съм избран, уникален, незаменим. Затова, натоварена с тази отговорност, която бихме нарекли "парадоксална", субективността може да бъде разбрана "само *via negationis* и *via eminentiae*".

Глава трета е посветена на сравнителен анализ на възгледите на Левинас и Киркегор за смъртта и времето. Етичният подход към смъртта у Левинас се различава от Сартровата "свобода-за-себе-си" и от Хайдегеровото "битие-към-

смъртта", защото те се изграждат върху онтологична основа. Напротив, Левинас подхожда към проблема през етиката на отговорността за смъртта на Другия: Другият ми вменява отговорността за неговата смърт, нещо, което води до безкраен процес на бягство от моя его-изъм. Това отваряне към смъртта на Другия ме кара да проникна в непроницаемостта, т.е. отвъд моята собствена смърт. Дисертантът формулира извода, че Левинас артикулира етиката от гледна точка на умирането за Другия, докато в Киркегоровата интерпретация на библейския мит за Авраам въпросът е да се убие Другия в отговор на изпратена свише повеля: нещо, което кара Левинас да се разграничи от понятието за Бог у Киркегор.

3. Оценка на приносите на дисертационното изследване

Налице е съдържателно и промислено сравнително изследване върху Левинас и Киркегор. В процеса на изложението и в заключението Ставрос Панайоту формулира **тези, които аргументирано успява да защити**. Определя отношението между изследваните автори като "тъждество в различието" с цел да подчертае, че и Левинас, и Киркегор се разграничават от тотализиращия универсализъм на западната онтологична традиция чрез понятието за Другия и моралната отговорност спрямо него (Левинас) и чрез приоритета на сингуларността на аз-а по пътя на християнската религия (Киркегор).

На основата на анализ на философията на Левинас Панайоту стига до заключението, че универсалността не е фундаментална характеристика на моралността.

Обосновава тезата, че разбирането на Киркегор за субектността се доближава до това на Левинас за личността, що се отнася до определянето на човека като морален субект. Ако у Левинас той се нуждае от инстанцията на Другия, при Киркегор разчита на чистата любов и директната връзка с Бога.

Дисертантът показва, че обвързването на безкрайността с идеята за Другия у Левинас до голяма степен се дължи на влиянието, което философията на Киркегор оказва върху него: безкрайността престава да се разглежда като противопоставяне на крайното, а като нещо, което е отвъд съзнанието и не се поддава на интегриране в нашето знание за света и за себе си, като вписана в етична, а не когнитивистка перспектива.

Противопоставянията отговорност/вяра, оттеглил се от света Бог, чиято следа откриваме върху лицето на Другия/директно общение с Бог чрез вяра и молитва; хетерономия/автономия са представени наред с възможните допирни точки между изследваните философи. И двамата отвеждат своя размисъл отвъд епистемологичното мислене и сковаващите рамки на религиозната институция.

Формулирана е тезата, че у двамата желанието е отправна точка към понятието за безкрайност, като е обосновавана и разликата във вижданията им: за

Левинас безкрайността не е възходане на крайния човек към нея, а се появява чрез Другия отвъд субекта и света; за Киркегор пътешествието на човека към безкрайността започва от изкушението към естетическото, преминава към етическото и завършва с личната вяра в Бог.

4. Бележки и препоръки:

Нямам съществени бележки към дисертанта. В композиционно, съдържателно и формално отношение представената работа **отговаря на изискванията за дисертационен труд**. Препоръчвам издаването му като монография. Авторът е приел за нужно да сподели своите бъдещи планове, които включват серия от изследователски предизвикателства, между които: възможности за интегриране на етиката на Левинас с ортодоксалната патристична традиция, от една страна, и философия на съзнанието, от друга; търсене на аналогия между Тората у Левинас и някои основни християнски принципи (любов, прошка и саможертва); сравнителен анализ на нерипрочната връзка у Левинас и християнската етика и др. Подкрепям подобно начинание, защото тематиката на отговорността както у Левинас, така и в християнската мисъл, има свое място в съвременната проблематика на автентичността, деконструирането и границите на човешкото.

5. Публикации и участия в научни форуми:

Представената от дисертанта публикационна и редакторска дейност, чийто научен обхват покрива области като социална и политическа философия, етика, културология и теория на международните отношения, е впечатляваща. Панайоту има публикуван сериозен монографичен труд, озаглавен *Personhood between Patristic Tradition and Analytic Philosophy (2019)*. В него, конфронтирайки аналитичната и континенталната традиция, той дава своя интерпретация на критериите за личност и специфичния начин, по който те се впитат в определена философска или теологическа парадигма.

Значителна част от представените от него 15 статии и студии са релевантни към отделни аспекти на дисертационната тема. В статията “*Aristotle’s Phronesis and Socratic Skepticism: A Starting Point for the Development of Applied Ethics*” Панайоту търси в съчетанието на episteme и techne отправните точки на приложна етика, очертаваща хоризонта на една ситуирана отвъд теорията практическа мъдрост на действието. Акцент върху практиката, която повече от всяка теория формира човешката природа, е поставен и в статията “*A Comparative Study between Levinas and Kierkegaard on Subjectivity and the Self*”. В нея долавяме развитите впоследствие в представения дисертационен труд идеи за субектността и аз-а. Още тук е потърсено онова, което сродява етиката като първа философия на Левинас с

екзистенциалната метафизика на Киркегор: автентичната, неподвластна на редукция другост, която - човешка и божествена, тайнство, достигнато по пътя на вярата или чрез среща-раздяла с Другия - трансцендира *ordo cognoscendi* и прави ненужно посредничеството на църковната институция.

Следвайки руслото на Х. Маркузе и Т. Адорно дисертантът търси причините за политическата ситуация в Кипър, окачествена като "безизходица", в родения от (нео)либерализма и инструменталната ("статична") рационалност едноизмерен човек. Опитът му да предложи решение за изход разглежда отварянето към Другия като многопластов, етико-политически подход за изграждане на нов конструктивен общ наратив, преодоляващ фиксирания в миналото разказ за собствената идентичност (*Neo*)-*Liberalism and the Unresolved Political Problem in Cyprus: A Philosophical Perspective*”).

6. Заключение:

Дисертантът **изпълнява изискуемите от НАЦИД минимални национални изисквания** за придобиване на ОНС "доктор", както и тези, заложен в Правилника за придобиване на научни степени и заемане на академични длъжности в СУ „Св. Климент Охридски”.

Макар и представен в по-свободен стил, авторефератът отразява адекватно съдържанието на представената разработка. Поради краткото си съдържание обаче в него се губи част от богатството на идеи, които откриваме в английския текст. Изтъкнатите качества на дисертационния труд, формулираните в него изводи, обосновано представените приноси, богатата философска, историческа и езикова култура, съчетанието на теоретична ерудиция и умение за практически анализи, както и коректното боравене с първични и вторични източници, са свидетелство, че Ставрос Панайоту притежава способност за самостоятелни научни изследвания и вече има свое място в научната общност. Доказателство за реално присъствие и апробация на идеите му са и издадената от него монография, многобройните статии в реномирани международни списания и участията му в международни конференции.

Като имам пред вид качествата на предложения труд, заложените в него възможности за развитие, както и цялостната научна дейност на дисертанта, убедено ще гласувам на **Ставрос Панайоту да бъде присъдена ОНС „Доктор”** по философия в професионално направление 2.3. Философия.

10. 06. 2021.

Професор дфн Татяна Батулева